

Zkušenosti SVP Hradec Králové s projektem Bezpečná třída

(VRATISLAV HOLEČEK A KOL. AUTORŮ)

I. Okolnosti vzniku projektu a jeho základní principy

Projekt Bezpečná třída představuje příspěvek k prevenci a řešení šikany a závažných vztahových problémů mezi žáky na základních školách ve městě Hradec Králové a jeho okolí. Lze jej chápat jako partnerskou nabídku realizačního týmu projektu směrem k ředitelům škol.

Myšlenka vznikla v zásadě ze dvou pohnutek. První bylo vědomí, že existuje více subjektů, které se svojí působností snaží k řešení šikany v Hradci Králové přispívat. Tyto subjekty však o sobě vzájemně příliš nevěděly a jejich nabídka se tudíž jevila jako roztržitá a těžko srozumitelná. Druhou pohnutkou bylo, že v samotném SVP jsme pocítovali stále větší dluh vůči školám v nabídce přímé intervenční práce se třídami.

Na jaře roku 2002 jsme proto spolu se dvěma kurátory pro mládež učinili zásadní krok a zorganizovali první společné setkání zástupců subjektů, které se problematikou šikany zabývají, a vyzvali je ke společnému postupu. Právě ochota spolupracovat a vymezit si kompetence ve společném projektu je podle našeho názoru největší devizou. Z ní vycházejí první dva principy (ze čtyř), na kterých je projekt vystavěn. Jde o principy týmovosti a komplexnosti nabídky.

Princip týmovosti spočívá v tom, že každý subjekt (dále složka) se může na základě vlastního zaměření a společné dohody specializovat na určitou oblast pomoci. Přitom jak organizační a provozní záležitosti projektu, tak i odborné zákroky v jednotlivých třídách jsou konzultovány na společných poradách, které probíhají zhruba jednou za měsíc. Realizační tým také pořádá společné semináře pro zástupce škol, jejichž cílem je podávat informace o smyslu, poslání a fungování projektu, zároveň však přispívají ke kvalitnější a otevřenější komunikaci se školami.

Princip komplexnosti znamená, že z hlediska možných intervencí projekt nabízí jak aktivity z oblasti diagnostiky, primární a sekundární prevence, tak i někdy nezbytné restriktivní zákroky.

Po vytvoření dohody o spolupráci v rámci týmu a formulaci základních myšlenek projektu jsme v září roku 2002 byli postaveni před úkol přesvědčit ředitele škol, aby naši nabízenou službu přijali. Ukázalo se, že jde o proces postupný, v němž se kromě argumentů odbornosti a profesionality významně uplatňuje také **princip tolerance** vůči možnosti výskytu šikany na škole, ale zároveň netolerance vůči jejímu neřešení.

Tato myšlenka se pro rozvoj spolupráce se školami projevila jako zcela zásadní, neboť se zabývá otázkou viny, jež je v souvislosti se vznikem šikany vždy přítomná. Je dobré, když ředitel školy pochopí, že se nemusí cítit provinile za to, že se mu šikana ve škole objevila. Zároveň musí vědět, že jeho skutečným proviněním je, pokud její výskyt toleruje. Při prezentaci projektu jsme tento postoj společně vyjádřili a zmíněné rozlišení zapůsobilo zjevně blahodárně. Zaznamenali jsme nárůst důvěry ze strany vedení škol a slábnoucí tendenci něco na školách tutlat a „schovávat pod pokličku“. Příznivě to vyjádřil ředitel jedné hradecké školy: „Teď už vím, že se nemusím před veřejností obávat prezentovat spolupráci s vámi na řešení šikany. Již si neříkám, že škola ztratí kredit, když šikanu přizná. Naopak se mohu pochlubit, že naše škola nabízí odbornou preventivní péči o své žáky i v této oblasti, a tím přispívá ke snížení rizika jejího výskytu.“

Čtvrtý princip uplatňovaný v projektu se týká nazírání na pozici agresora či agresorů. Agresor není vnímán pouze jako nositel zla, ale zároveň jako jeho oběť. Jde o zvýraznění známé skutečnosti (uváděné i v literatuře) o podobnosti údělu oběti a agresora. Bývalá oběť šikany se mnohdy posléze sama stává agresorem, protože ten, kdo byl vystaven zneužívání moci a cítil se opakovaně bezmocný, má později – stane-li se mocným – sám silnou tendenci moc zneužívat. Svým způsobem je na tom agresor ještě hůře než oběť, protože na rozdíl od oběti již uvízl v patologicky bludném kruhu řešení vlastních citových úrazů a bolesti prožité v minulosti – tedy v nutkavém šíření utrpení a bolesti kolem sebe. Zde se projevuje podstata vzájemné závislosti agresora a jeho oběti. Agresor nevědomě podléhá klamné iluzi, že se vlastního utrpení zbaví, jakmile si za něj někdo jiný (oběť) jeho bolest prožije.

Z předchozích řádků vyplývá, že je přínosné směřovat v prvním plánu intervenci a pomoc nejen k oběti, ale i k agresorovi a vůbec k celé třídě. Takovou pomoc označujeme jako přímou intervenci. Teprve když se ukáže, že agresor nedokáže tuto možnost využít, je nezbytné přistoupit k restrikci a sankcím z ní vyplývajícím. Jako rozhodující pro úspěch tohoto záměru se opět potvrzuje význam včasného zachycení problému, kdy se šikana projevuje ve svých počátečních stádiích.

II. Popis jednotlivých aktivit, které projekt nabízí a výčet složek, které je realizují

Primární prevence – osvětové přednášky, semináře ve třídách, kde problém šikany nenastal

Cílem primární prevence je především posílení právního vědomí dětí. Jde o to, aby děti počínající šikanu dokázaly rozeznat, aby poznaly, kdy toto zlo začíná ovlivňovat jejich třídu a věděly, jakým způsobem je možné se bránit. Je

důležité předávat informace atraktivní formou, která by podnítila zájem a angažovanost dětí. Tuto oblast v projektu zajišťují dvě složky – Občanské sdružení Salinger (OS Salinger působí na poli preventivní práce s dětmi v různých oblastech a pracují v něm převážně mladí absolventi a studenti Univerzity Hradec Králové) a Městská policie v Hradci Králové, resp. dva specialisté působící v oblasti prevence.

Postupně se ukazuje, jak výhodně se obě složky doplňují. Zatímco pracovníci OS dokáží neformálně, prostřednictvím interaktivních besed, oslovovat kategorii dospívajících žáků a studentů, zástupci městské policie mají dobrou zkušenost s prací u kategorie dětí mladšího školního věku.

Pracovníci provádějící tuto činnost jsou zároveň jakýmsi „tykadlem“ pro vyhledávání tříd s nápadně nezdravou atmosférou a dávají podnět k následné práci, kterou pak přebírají další složky v projektu působící; to je vedlejším produktem aktivit primární prevence.

Oblast primární prevence doplňuje také působení propagačních materiálů, jež byly v rámci projektu distribuovány na školách. Poskytují informace o projektu samotném a důležité telefonní kontakty, které mohou využít děti, jejich rodiče i pedagogové; zároveň mají dětem pomoci rozlišit, kdy jsou jejich práva v rámci vztahů ve třídě porušována (např. pomocí obrázkových příběhů).

Sekundární prevence – diagnostika

Kvalitní práce se třídou, ve které se již problém šikany projevuje, nebo její výskyt bezprostředně hrozí, se ve většině případů musí opírat o podrobnou analýzu dat o třídě. Výjimku tvoří případy otevřené a svědecky doložitelné agrese, kde je nezbytné uplatňovat rychlé restriktivní postupy.

Oblast sociometrické diagnostiky vztahů mezi žáky a celkového klimatu třídy zabezpečují odborní pracovníci ambulantního Střediska výchovné péče DOMINO. Jedná se o jedno z pracovišť královéhradeckého Dětského diagnostického ústavu. Do práce se třídami se zapojují všichni pracovníci ambulance – dva speciální pedagogové, dva psychologové a sociální pracovnice.

Zdroje informací a dat jsou v zásadě dva. První představují informace pedagogů, které jednak vypovídají o tom, jak se jeví třída navenek, jednak jde o anamnestická data, která zaznamenávají důležité mezníky v průběhu vývoje třídy a naznačují etiologii výskytu problémů. Druhým zdrojem je pak vlastní výpověď dětí o jejich třídě, kterou realizujeme nepřímo prostřednictvím sociometrických dotazníků (SORAD, Braun B-3, B-4 a test „Barvy života“).

Porovnání a analýza získaných dat má zcela zásadní význam pro volbu dalšího postupu. Jde o zmapování rolí jednotlivých žáků, norem a hodnot, které skupina vyznává, a celkového klimatu skupiny. To napomáhá rozlišit stadium šikany a z toho vyplývající přiměřený způsob intervence. V zásadě je možné volit několik variant: přímou intervencí ve třídě, individuální péči o agresora či oběť, poradenství směrem k působení pedagogů nebo radikální restriktivní zákrok.

Správné využití diagnostických závěrů může maximálně zefektivnit způsob řešení problému, zároveň si jím lze ušetřit zážitek vlastního zklamání, který se dostaví v momentě, kdy se situaci nepodařilo dobře vyhodnotit a zvolené postupy nepřinášejí očekávaný efekt.

Sekundární prevence – přímá intervence ve třídě

Úspěšnou intervencí ve třídě považujeme za optimální možnost ovlivňování vztahů mezi žáky. Jde o terapeutický nástroj, kterým se aktivuje pozitivní potenciál skupiny. Ten se z nějakého důvodu dosud neprojevil, což dalo průchod negativnímu vývoji. Výhodou tohoto postupu je, že děti mají možnost zažít novou zkušenost, která může přinést žádoucí změny a která spočívá v tom, že žáci mohou sami v sobě objevit schopnost nasměrovat skupinu k obratu v jejím vývoji, k jejímu růstu a trvale ji zbavit rizika výskytu šikany. Podstatou metody není patologické nastavení skupiny a potlačování projevovaného zla silou, jak to uplatňují restriktivní postupy, ale směr jejího působení je orientován tak, aby zápas se zlem začalo vybojovávat každé dítě ve svém vlastním nitru.

Práce není snadná. Jedná se o vysoce profesionální úkon a odborný pracovník v sobě musí snoubit roli terapeuta, vychovatele a mediátora zároveň. Z toho vyplývá, že je nezbytné, aby uměl vhodně aplikovat direktivní i nediaktivní způsoby vztahování se k dětem a role podle potřeby střídát.

Vlastní intervenční práce probíhá během tří až pěti dvouhodinových setkání se třídou a zajišťují ji odborní pracovníci SVP DOMINO. Vzhledem k náročnosti zákroku je snahou, aby se třídou pracovali dva odborníci podobně jako u terapeutické skupiny. V první fázi je nezbytné získat vliv na dění ve skupině a stát se pro žáky neformální autoritou, což představuje zcela zásadní a snad nejobtížnější úkol. Takovou pozici totiž nelze zajistit žádným „nařízením shora“ a navíc odborný pracovník bývá často konfrontován se silným vlivem agresorů, kteří do skupiny vnášejí vlastní normy a nechtějí se svých pozic vzdát.

Vzhledem k tomu, že šikana bývá ve skupinách tabu, je dobré využívat určité strategie, jak dané téma otevřít. Někdy se vyplácí jít na věc „od lesa“, vyzkoušet, zda se děti k problému dostanou přes „méně choulostivá“ témata. Jindy je účinné použití neverbálních technik, protože v neverbální komunikaci nejsme zvyklí používat vybudované

psychické obrany. Jde o jakousi lest, pomocí níž děti téma otevrou, aniž by si to v první chvíli přály. V některých případech je zase přínosné skupinu překvapit přímočarým sdělením závažných diagnostických závěrů, a využít tak pro nastartování ozdravného procesu momentu překvapení.

Po vybudování si patřičného vlivu a pojmenování tématu je důležité dětem pomoci dospět k jejich vlastní reflexi dění ve skupině a odhalit podobu zla, které na ně působí a kterému vytvořily svými postoji prostor. Otvírají se tu nepříjemné, ale podstatné otázky viny. Spolu s nimi se často dostávají prožitky bolesti související s procesem poznání a uvědomování. Mnohdy bývá vidět, jak je procítění vlastní viny sice bolestné, ale zároveň očistné a úlevné. Při skutečně otevřeném identifikování velikosti viny každého jednotlivce je třeba dát pozor na stigmatizaci agresora, aby nedošlo k nežádoucímu „černobílému“ hodnocení situace.

Každý aktér je veden k vlastní zodpovědnosti za stav, do jakého se třída dostala. Toto poznání mu ale zároveň umožňuje objevovat pozitivní východiska směrem do budoucnosti. Je vhodné hovořit o tom, čím konkrétně může každé dítě přispět k pozitivní změně. Kladnou roli obvykle sehrává i touha napodobovat vzor chování vrstevníků. Zažili jsme již úžasná setkání, kdy projev pokory a vyznání se z vlastního provinění u jednoho jediného žáka strhl lavinu jeho následovníků. Stali jsme se tak svědky bodu obratu a třída tím dala jednoznačně najevo touhu po uzdravení. Sami jsme si pak uvědomili, že k tomu stačila zdánlivá maličkost – vytvořit pro tento proces prostor.

Osvědčuje se využívat méně direktivní způsoby vedení, pracovat s prožitky, které se dostávají spontánně, nebo se mohou evokovat vhodně vybranou zážitkovou technikou („horké křeslo“, psychodramatické přehrávání situací, výměna rolí apod.). Techniky samotné však nejsou rozhodující a je zavádějící podlehnout představě o jejich všemocnosti. Skutečně rozvinutá práce s dynamikou skupiny vyžaduje střídavé poskytování ochrany obětem, zbytku skupiny i agresorům, a to podle aktuálního dění.

Direktivní role vychovatele je na místě pouze v situaci, kdy je nutné zajistit bezpečný prostor pro vlastní terapeutický proces, nebo je-li třeba obnovit sílu vlastního vlivu. Avšak pozor na přemíru direktivity, protože dětem zabrání v nezbytném spontánním vyjadřování svých postojů, hodnot, prožitků a emocí. Při takovémto potlačení spontaneity pak hrozí, že se děti dostatečně neotevrou, což fakticky znemožní další postup v práci se třídou.

Po ukončení procesu „praní špinavého prádla“ je dobré dosavadní poznání a naznačená východiska na konci sezení zrekapitulovat. Následné setkání pak slouží nejen k pokračování „nastartovaného“ procesu, ale také k hodnocení toho, co se skupině od minulého setkání podařilo změnit.

Sekundární prevence – individuální péče o agresora a oběť, poradenství směrem k působení pedagogů

Individuální péče o agresora či oběť agrese vychází ze základní náplně práce střediska výchovné péče a pokud ji lze realizovat, bývá někdy významným doplněním přímé terapeutické intervence ve třídě, jindy její nezastupitelnou alternativou. Opět záleží na stavu a pokročilosti patologického vývoje skupiny. V našich podmínkách máme možnost dětem poskytnout jak ambulantní (SVP DOMINO), tak i pobytovou (SVP NÁVRAT) péči.

Poradenství směrem k působení pedagogů je další významnou oblastí, která by si zasloužila samostatné zpracování. V rámci fungování projektu se ukazuje, že zde působíme v zásadě dvojím způsobem. Především informujeme třídního učitele o diagnostických závěrech sociometrického šetření a doporučujeme postup, kterým by naše úsilí směřující k ozdravení klimatu třídy podpořil. Pokud svým vlivem ozdravný proces opravdu podporuje a naše doporučení jsou pro něj inspirativní, je prospěšné, aby se sám postupně zúčastňoval přímé intervenční práce. Tak může být ovlivňován nejen radami a doporučeními, ale i bezprostředním zážitkem.

Horší je, když pedagog (většinou nevědomky) přispívá k nárůstu obtíží a k rozvoji nezdravého klimatu ve třídě. Poměrně typické schéma představuje situace, kdy učitel přehnaně aplikuje direktivní přístup k dětem a nevnímá podněty obsahující jemné náznaky nezdravého vývoje kolektivu. Zároveň deleguje příliš velké pravomoci na jednoho oblíbeného žáka. Ten svěřenou odpovědnost mnohdy neunes a své pravomoci začne zneužívat. „Hvězda“ třídy v očích učitele se stává skutečným agresorem, který rozvíjí nadvládu vlastní tyranie.

Jiná poměrně neblahá věc, se kterou se setkáváme, je rezignace některých pedagogů na výchovu svěřených dětí s tím, že svoji práci omezují pouze na didaktický proces. Přístup má řadu příčin, ale jeho důsledkem bývá, že učitel není schopen garantovat bezpečí ve vztazích mezi žáky. Prostor bez pravidel je postupně vyplňován pravidly a normami, které si bez vnějšího usměrňování začínou vlivní jedinci vytvářet. Pokud převládá vliv potenciálních agresorů, pak se zákonitě vytváří podhoubí pro růst šikany.

V takovýchto či podobných případech je nezbytné učitele vést ke změně postojů. Během rozhovoru je konfrontován se svým chybným nazíráním na procesy a vztahy ve třídě, což je ovšem velmi delikátní záležitost – v tuto chvíli můžeme otrást jeho sebeobrazem a prožíváním vlastní identity.

Pokud v této kritické fázi pedagog nezaujme obranné pozice a nechá se inspirovat, je možné dále spolupráci konstruktivně rozvíjet. Jestliže toto poznání neuneseme a nepřijmeme, osvědčuje se postupovat citlivě, ale důsledně ve spolupráci s vedením školy s cílem využít všech možných podpůrných, organizačních a řídicích nástrojů k tomu, jak žádoucí změny podpořit.

Terciální prevence – restriktivní zásah

Restriktivní složku projektu realizují složky k tomu určené. Jde o zástupce Policie ČR a kurátory pro mládež. Policii v našich podmínkách zastupují dva kriminalisté, kteří se zabývají kriminalitou dětí a mládeže. Jejich vstup je významný buď v situaci otevřených, svědecky doložitelných forem násilí mezi spolužáky, nebo v případech, kdy selhaly výše popsané pokusy o intervenci. V neposlední řadě tehdy, když diagnostické závěry naznačují, že obnova vztahů ve stávající skladbě skupiny je primárně prakticky neuskutečnitelná. Šikana je již v pokročilém stadiu a nezbývá, než patologický systém vztahů rozbít a vliv agresora (agresorů) eliminovat – např. přeskupením paralelních tříd, vyloučením agresora či ho postihnout jinak.

V případech nutných „radikálních řezů“ se pak opět jeví jako důležité tento významný zážitek v historii vývoje třídy zpracovat terapeutickými prostředky, a pomoci tak nastolit zdravý vývojový trend ve vztazích mezi žáky.

Nenahradiitelná je pozice kurátorů. Ti, jakožto zástupci státu či obce, dávají projektu punc oficiality a po právní stránce garantují legitimitu našeho společného počínání.

Právní oporu představuje především zákon O sociálněprávní ochraně dítěte, kde je formulována preambule, že práva dítěte jsou v podstatě nadřazena nad ostatní normy. V praxi se tedy můžeme o autoritu kurátorů opřít např. tehdy, když rodina agresora nechce na problému dítěte spolupracovat. Jindy je možné trvat na spolupráci se třídou, a to za situace, kdyby např. nedali souhlas ke spolupráci někteří rodiče, v krajním případě i v situaci, kdyby se spolupráci nechtěla otevřít škola (což jsme naštěstí zatím nezaznamenali). Je tedy zřejmé, že díky účasti kurátorů v projektu můžeme skutečně postupovat s maximální důsledností.

Je třeba zdůraznit, že ani v oblasti restrikce si projekt primárně neklade za cíl agresory kriminalizovat. Postihy směřují k posílení jejich právního vědomí a měly by mít spíše výchovný dopad. Ten je však možné očekávat pouze za předpokladu včasného zachycení problému u skupin dětí v co nejnižším věku. Provázanost jednotlivých složek týmu a jeho aktivní přístup směrem ke školám zvyšuje šance záměr realizovat.

III. Závěr

Projekt „Bezpečná třída“ si nemůže klást za cíl eliminaci veškeré sociální patologie ve vztazích mezi žáky ve třídách. Víme však, že v konkrétních případech pomáhá předcházet a čelit situacím, kdy jsou porušována pravidla soužití mezi dětmi a kdy je atmosféra třídy pro některého z žáků nebezpečná. Podaří-li se nám i nadále udržet vysokou úroveň spolupráce mezi složkami, které v projektu působí, pak máme šanci mnoha dětem nabídnout poznání, že pro zlepšení klimatu jejich pracovního prostředí existují východiska. Mohou si tak do života odnést cennou zkušenost, že stojí za to nezůstat pasivní jen se svým strachem a že je možné aktivitou a odvahou ovlivňovat a měnit chod věcí, které se jich bezprostředně dotýkají.